

Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20-30-х роках XX ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України»/ Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченко. – К., 1996. – 26с.; Балуба Ігор Анатолійович Польська національна меншина України в 20-30-ті роки XX ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук:07.00.01 «Історія України»/ КНУ ім. Т. Шевченко. – К., 1997. – 24с.; Буравський Олександр Антонович Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України»/ Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 20с.; Гудь Богдан Васильович Українсько-польські конфлікти XIX – першої половини XX століття: етносоціальний аспект: Автореф. дис...доктора іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія»/ Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2008. – 34с.

2. Костюшко И.И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И.И. Костюшко. – М.: Институт славяноведения РАН, 2001. – 222с.
3. Отчёт Крымского экономического совещания на 1 октября 1921 года. – Симферополь: Госиздат КрымОблОтдел, 1921. – 57 с.
4. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь: Издание КрымСтатУпр и КрымИздат, 1922. – 50 с.
5. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921 году. – Симферополь: Издательство КрымЦСУ, 1922. – 115 с.
6. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). Ф. 63, оп.1, спр. 616, арк. 2.
7. Там само. Спр. 616, арк. 14.
8. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК).ф. П. 1, оп. 1, спр. 566, арк.9.
9. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 435, арк. 16зв.
10. РДАСПІ. Ф. 63, оп. 1, спр. 601, арк. 35.
11. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 435, арк. 20.
12. РДАСПІ. Ф.63, оп. 1, спр. 602, арк. 81.
13. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр. 435, арк. 21.
14. РДАСПІ. Ф. 63, оп. 1, спр. 601, арк. 10.
15. Там само. Спр. 602, арк. 81.
16. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 435, арк. 22.
17. Там само. Ф. П 7, оп.1, спр. 119, арк. 9.
18. Там само.
19. РДАСПІ. Ф. 63, оп. 1, спр. 602, арк. 43.
20. ДААРК. Ф. П.1, оп. 1, спр. 698, арк. 10зв.
21. Там само. Спр. 698, арк. 11.
22. Там само. Спр. 698, арк. 40.
23. Там само. Спр. 698, арк. 17.
24. Бюллетень ЦСУ. №9. – июнь 1928.
25. ДААРК. Ф. П.1, оп. 1, спр. 547, арк. 82.
26. Костюшко И.И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И.И. Костюшко. – М.: Институт славяноведения РАН, 2001. – 222с.
27. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 566, арк. 10.
28. Там само. Спр. 566, арк. 4.
29. Там само. Спр. 819, арк. 9.
30. Костюшко И.И. польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И.И. Костюшко. – М.: Институт славяноведения РАН, 2001. – 222с.
31. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 819, арк. 13.
32. Там само. Спр. 819, арк. 17.
33. Там само. Спр. 566, арк. 14.
34. Там само. Спр. 702, арк. 15.
35. Там само. Спр. 1032, арк. 20.
36. Там само. Спр. 1032, арк. 13.
37. Там само. Спр. 1039, арк. 16.
38. Там само. Спр.1032, арк. 11.
39. Там само. Спр. 636, арк. 33.

УДК 94 (477) «1921 – 1929»:631

В. М. Лазуренко

ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ДОБУ НЕПУ

Розкрито особливості земельної та майнової диференціації в селянському середовищі України доколгоспного періоду.

Ключові слова: селянське господарство, розширення, селяни, фермерське господарство, соціальна диференціація.

Раскрыты особенности земельной и имущественной дифференциации в крестьянской среде Украины доколхозного периода.

Ключевые слова: крестьянское хозяйство, расслоение, крестьяне, фермерские хозяйства, социальная дифференциация.

The peculiarities of land and property differentiation in Ukraine in the pre-farming period lie in the focus of the research.

Key words: agriculture, stratification, farmers, farm, social differentiation.

Проблема вивчення особливостей земельно-майнової диференціації українського селянства в роки недостатньо розвинутого товарного виробництва на перший погляд здавалось би достатньо висвітлена у вітчизняній історіографії. Проте, очевидно, що в радянські часи над нею тяжіли ідеологічно заангажовані чинники. Тому це питання привертає нині увагу дедалі більшого кола дослідників, адже воно має у своїй основі надзвичайно складне соціально-економічне підґрунтя.

У свій час до піднятої нами проблеми звертались у своїх роботах різні дослідники, серед них – М. Вольф, О. Шліхтер, М. Гаража, П. Денисовець, С. Лях, В. Марочко, В. Калініченко [1], проте ми спробували поглянути на неї під іншим, з точки зору сучасного осмислення подій 20-рр. XX ст., поглядом.

З початком відбудовного періоду і впродовж першої половини 1920-х рр. порівняно з дорадянським періодом у земельно-майновій диференціації українського села відбулися помітні зміни.

Зокрема, якщо аналізувати цей процес за таким важливим критерієм як засівна площа селянських господарств, то матимемо наступне співвідношення (див.: таблиця 1 [2, 16]).

Питома вага селянських господарств за засівною площею у 1917 – 1926 рр. (%)

Групи господарств	1917 р.	1926 р.	+; –
Без засіву	16,3	4,4	– 11,9
До 1 десятини	15,4	8,7	– 6,7
1,1 – 2 десятини	16,4	19,3	+ 2,9
2,1 – 3 десятини	11,9	19,8	+ 7,9
3,1 – 4 десятини	8,4	14,2	+ 5,8
4,1 – 6 десятин	10,7	15,9	+ 5,2
6,1 – 9 десятин	8,4	9,9	+ 1,5
9,1 – 15 десятин	6,9	6,0	– 0,9
15 і більше десятин	5,6	1,8	– 3,8
	100	100	

З наведених даних видно, що в першій половині 1920-х рр. мав місце чітко виражений процес „осереднячення” селянських господарств за таким критерієм як наявність в них засівної площі. Наведені в таблиці дві перші і дві останні групи зменшилися, а натомість збільшилася питома вага господарств із середньою площею засіву. Тобто спостерігається збільшення селян-середняків за рахунок зменшення груп малозасівних і великозасівних господарств.

Водночас спостерігається зменшення площі засіву, що припадає на одне селянське господарство. Якщо в 1916 р. на одне селянське господарство в середньому припадало 4,1 десятин, то в 1926 р. дещо менше – 3,96 десятин, хоча в цілому загальна площа засівної землі зросла з 15308,3 десятин в 1916 р. до 20259,2 десятин в 1926 р. (на 32,3 %). Це пояснюється тим, що ще більше зросла й загальна кількість селянських господарств – з 3766,4 у 1916 р. до 5110,4 в 1926 р. (на 35,7 %) [2, 16].

Тенденція до збільшення кількості селянських господарств згідно статистичних даних залишалася стабільною впродовж усіх 1920-х рр.: 1921 р. – 4399 тис., 1922 р. – 4413 тис., 1923 р. – 4793 тис., 1924 р. – 4873 тис., 1925 р. – 4961 тис., 1926 р. – 5055 тис., 1927 р. – 5115 тис., 1928 р. – 5174 тис., 1929 р. – 5212 тис. [3, 10].

На цей процес практично не вплинули ні з негативного, ні з позитивного боку такі економічні обставини, як посуха 1921 р., „ножиці цін” 1923 р., введення єдиного сільськогосподарського податку, легалізація оренди землі та найму робочої сили, грошова реформа 1924 р., падіння купівельної спроможності червінця (1926 – 1927 рр.), повернення до примусових методів хлібозаготівлі взимку 1928 р.

Таке становище зумовлювалося двома основними причинами. Передусім, заможні багатопосівні господарства, формально поділившись всередині двору на два, а то й на три окремі господарства, юридично уникали відбирання земельних лишків понад встановлені після революції норми землі на одне господарство, які обраховувалися як максимум землі на двір з врахуванням кількості їдців.

З’ясовано, що до такого ж поділу вдавалися і незаможні селяни. Поділивши господарство, вони розраховували в подальшому отримати право на прирізку землі з так званих нетрудових фондів. Внаслідок цього в перерахунку на їдця у такому разі припадало більше землі, ніж при наділі на родину до її розподілу [4, 34 – 36; 5, 25 – 26; 6, 19].

Уявлення про сутність здрібнення господарств, що утворилися внаслідок поділів, дають дані динамічних обстежень органами статистики: у 1924 р. з кожних 100 поділених господарств поділились на два окремих господарства 93,4%, на три – 5,8%, на чотири та більше господарств – 0,8% від загальної кількості [7, 22].

У результаті поділів 56% селянських господарств перейшли у нижчу майнову групу, 34% залишилися у своїй групі і лише 10% перейшли у вищу групу [8, 325 – 326]. Зрозуміло, що це супроводжувалось помітним зменшенням чисельності селянських родин. Так, за період з 1917 р. по 1926 р. це зменшення становило 6 % у групі найзаможніших господарств і 26% у групі найбідніших [5, 25].

При цьому слід однак зазначити, що селянські двори з великим числом робочих рук при наявності достатньої кількості орної землі та інших засобів виробництва відзначались вищою продуктивністю, ніж ті, що мали таку ж площу землі, худоби та реманенту, але менше робочих рук. Тому вигідність сімейної кооперації стримувала процес дроблення дворів, що належали до багатопосівної групи.

Зроблені висновки і тенденції щодо змін у земельно-майновій диференціації українського села можна підкріпити, простеживши на матеріали статистичного аналізу порівняльних даних 1917 р. і 1925 р. за економічною спроможністю селянських господарств. За існуючою в той час методикою селянські господарства поділялися на п’ять основних економічних груп (малосильні, нижчесередні, середні, вище середні, сильні), отримуємо такі дані (див.: таблиця 2 [9, I – XX]).

Таблиця 2

Порівняльний аналіз питомої ваги селянських господарств за економічним рівнем у 1917 – 1925 рр. (%)

Групи господарств	1917 р.	1925 р.	+; –
Малосильні	41,8	34,0	– 7,8
Нижчесередні	15,0	30,0	+ 15
Середні	22,9	27,6	+ 4,7
Вищесередні	10,7	6,4	– 4,3
Сильні	9,6	2,0	– 7,6
	100	100	

Наведені дані засвідчують зменшення питомої ваги полярних груп селянських господарств – малосильних і сильних. Водночас зростає кількість селян середнього достатку, що можна розглядати як закладання основи для подальшого розвитку їх господарств. Збільшення кількості селян-середняків ще виразніших рис набуває, коли три середні групи об’єднати в одну і зробити порівняння окремо для двох основних зон України – Лісостепу і Степу (див.: таблиця 3 [9, I – XX – С. I – XX]).

Співвідношення основних груп селянських господарств в зонах Лісостепу і Степу у 1917 – 1925 рр. (%)

Групи господарств	Лісостеп		Степ	
	1917 р.	1925 р.	1917 р.	1925 р.
Малосильні	44,2	34,2	42,2	33,2
Середняцькі	51,0	65,2	41,6	61,9
Сильні (фермерські)	4,8	0,6	16,2	4,0
	100	100	100	100

З наведених даних можна зробити висновок, що і через п'ять років після введення НЕПу селянські господарства залишалися переважно середняцькими.

Одним із базових чинників розширення селянських господарств завжди була земля. З утвердженням радянської влади в основу земельної політики була покладена націоналізація землі, яка переходила до рук держави з правом передачі в користування селянам.

І якщо раніше розширення селянства на бідняків, середняків і заможних селян йшло, головним чином, по лінії забезпеченості землею, то на початку 1920-х рр. розпочалися інші процеси. Після перерозподілу землі внаслідок націоналізації 25 – 30 % селянських господарств своє землеволодіння подвоїли, а деякі групи навіть потроїли. В той же час найбільш заможна група селянських господарств („куркулі”) після революції своє землеволодіння скоротила і тим самим селянство щодо землекористування приблизно вирівнялося [10, 97].

Як зазначалося у доповіді народного комісара землеробства IV з'їзду незаможних селян України в 1924 р. „сьогодні основним моментом розширення селянського господарства на бідняків, середняків і багатіїв йде, головним чином по худобі та інвентарю” [11, 54]. На той час в більшості районів України питома вага безкінних господарств складала близько половини, а в окремих і більше.

В розрізі окремих груп селянських господарств з'ясовано, що й вироблена ними сільськогосподарська продукція розподілялася нерівномірно. Так, близько 20 – 25 % селянських господарств мали значні, а точніше, великі товарні надлишки, які вони збували на базарі. А близько 40 % селянських господарств беруть дуже обмежену участь в збуті своєї продукції. Ще меншою була участь в ринку решти господарств [10, 98].

Стан селянського господарства і сільськогосподарського ринку на початку 1923 р. можна простежити на прикладі Вовчанського повіту Харківської губернії. Значна частина селянських господарств цього повіту (не менше половини) вдавалася до старого випробуваного засобу – вони урізали свою і без того голодну продовольчу норму в надії згодом добути собі хліба і як-небудь дожити до наступного врожаю. Сім'я середнього селянського господарства змушена була відмовляти собі в будь-яких фабричних виробках. Мануфактура, взуття, цукор, сіль, дьоготь, гас, нитки і навіть голки з предметів першої необхідності перетворилися в предмети розкоші.

Друга група господарів цього повіту (приблизно 15 %) поповнювала свій бюджет посівом промислових культур, переважно цукрових буряків, а в деяких волостях соянишника, пеньки на волокно, насінневих, городніх та інших культур. При розширенні площ під технічні культури середня селянська сім'я в Вовчанському повіті вже не могла вчасно виконувати своїми силами всі необхідні роботи – тому господарство змушене було вдаватися до найманої праці. Однак наймана праця різко знижувала дохідність від промислових культур. Взагалі введення посівів трудомістких культур не могло перебільшувати встановлені межі – середня площа таких посівів на одне селянське господарство могла складати від 1/6 до 1/3 усієї площі посіву.

Третя група господарств Вовчанського повіту, яка складала 15 – 20 %, вишукувала додаткові засоби, займаючись переважно в зимовий період кустарно-ремісничими промислами: бондарним, столярним, чинбарним, ткацьким та іншими. Саме ця група складала торгівельну частину села і повітового ринку.

Четверта група господарів повіту (5 – 10 %) змушена була шукати застосування своїх робочих рук в найманій праці як в селянських господарствах, так і в міських фабриках та заводах, службою на промислових підприємствах, торгівельних фірмах тощо [12, 19 – 20].

Одна з головних причин такої диспропорції полягала в тому, що незаможне селянство, отримавши землю, на початку 1920-х рр. ще належним чином її не освоїло. Нарізка землі їм робилася із колишніх нетрудових земель і тому у незаможних селян земельні наділи характеризувалися віддаленістю і черезсмужжям. До того ж ці землі були надзвичайно занедбані.

В цілому ж в Україні в той час переважала черезсмужна форма землекористування. Зокрема, в Поліссі вона становила в 1928 р. 84,2% з усіх господарств, на Правобережжі – 91,5%, на Лівобережжі – 85,3%, в Степу – 84,9%. Відповідний розрахунок показує, що не менш як 42% селянських дворів в степовій зоні терплять від далекогоземелля [13, 66]. Зрозуміло, що таке становище стримувало розвиток сільськогосподарського виробництва селянських господарств.

В той же час у селян, які залишилися на свої батьківських і дідівських землях, становище було набагато кращим – їхні землі були доглянуті, в них не було віддаленості і черезсмужжя. Крім того такі господарства, як правило, були краще забезпечені інвентарем. Завдяки цьому ці групи селян значно швидше відновлювали свої господарства, нарощували продуктивність і товарність виробництва, набуваючи, таким чином, ознак фермерства.

Аналіз рівня товарності селянських господарств у 1925 – 1927 рр. засвідчує, що найвищою вона була у великих господарствах фермерського типу. Ця тенденція наочно простежується на прикладі зернової галузі степової зони. В означеному періоді рівень товарності пшениці – головної ринкової культури, в середняцьких господарствах зросла з розрахунку на одну душу на 31 %, у великозасівних – на 38 %, а в дуже великих – на 42 % [14, 66].

Для з'ясування переваг фермерських господарств можна використати дані здійсненого за наслідками 1925 – 1926 року обстеження господарства двох сіл Стеблівського району Черкаської округи – Миколаївки і Селища. Під час обстеження господарства цих сіл поділили на три групи: перша – дрібні, друга – середні і третя – заможні (фермерські), взявши за основу такі критерії як розмір оборотного капіталу і забезпеченість землею (див.: таблиця 4 [15, 25 – 27]).

**Диференціація господарств (села Миколаївка і Селище
Стеблівського району Черкаської округи в 1925 – 1926 р.)**

Групи господарств	Кількість господарств у групі	%	Припадає на одне господарство	
			розмір капіталу	десятин орної землі
Дрібні	6	33,3	до 800 крб.	2,34
Середні	7	38,9	800 – 1300 крб.	3,61
Фермерські	5	27,8	понад 1300 крб.	4,17
В середньому	18	100		3,33

Проведені у визначених групах селянських господарств обстеження дали можливість проаналізувати витрачання в них робочого часу на одиницю площі (див.: таблиця 5 [15, 27]).

Таблиця 5

**Витрачання робочого часу на одиницю площі в різних групах селянських господарств (села Миколаївка і Селище
Стеблівського району Черкаської округи в 1925 – 1926 р.)**

Групи господарств	Припадає на одне господарство			
	десятин орної землі	витрачено людино-днів	припадає людино-днів на 1 дес. ріллі	%
Дрібні	2,34	517	221	100
Середні	3,61	772	214	106,4
Фермерські	4,17	707	170	84,5
В середньому	3,33	669	201	100

Звідси можна зробити висновок, що дрібні селянські господарства (перша група) в середньому витрачають впродовж року на 50 людино-днів роботи більше, ніж фермерські. Навіть більший відсоток просапних культур у фермерських господарствах не перекривав відсутність реманенту і, особливо, більшої кількості людино-днів усієї роботи, що припадали в господарствах першої групи на 1 десятину ріллі в першій групі. Ці чинники негативно позначалися на собівартості продукції в дрібних господарствах [15, 27].

Тогочасна соціальна диференціація, як зазначає відомий дослідник аграрної історії В. Марочко, явище характерне для дрібногосподарного виробництва, а сама майнова нерівність, зумовлена економічним станом господарств, не означала соціальної неоднорідності: „Між так званими „куркулями” і „середняками” важко було знайти докорінну відмінність. Однак більшовики намагались використати майнову нерівність як політичний інструмент їхньої теорії класової боротьби” [16, 116].

Таким чином, заміна продрозкладки проподатком, дозвіл вільної торгівлі, зняття заборони на оренду землі та найм робочої сили стали активними факторами розвитку продуктивних сил села. В 1920-ті роки у сільському господарстві України панівне становище посідали дрібногосподарні селянські господарства, позначені досить виразною майновою диференціацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вольф М.М. Передмова // Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. – Х., 1927. – 180 с.; Шліхтер О. На фронті сільського господарства // Українське скотарство. – 1927. – № 11. – С. 3–5; Гаража М. До питання про методи боротьби з негативними наслідками процесу здрібнення селянських господарств // Український землевпорядник. – 1929. – № 1. – С. 17 – 29; Денисовець П.М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробничу кооперацію села (1927 – 1929 рр.) // Український історичний журнал (далі – У.І.Ж.). – 1968. – №1. – С.57 – 68; Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К. : Вища школа, 1990. – 127 с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К. : М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
2. Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років // Український агроном. – Харків. – 1927. – № 10 – 11. – С. 8 – 20.
3. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К. : Вища школа, 1990. – 127 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВ України). – Ф. 337. – Оп. 1, спр. 6965. Проекти постанов Раднаркому УРСР і доповіді Наркомзему УРСР про причини надмірного роздріблення селянських господарств та заходи до затримки цього процесу (31.06.1928 – 03.11.1929). – 145 арк.
5. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.). – Х. : Основа, 1991. – 129 с.
6. Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991. 2-е изд. – М. : ИНФРА. – М. Весь мир, 1999. – 544 с.
7. Гаража М. До питання про методи боротьби з негативними наслідками процесу здрібнення селянських господарств // Український землевпорядник. – 1929. – № 1. – С. 17 – 29.
8. ЦДАВОВ України. – Ф. 27. – Оп. 10, спр. 925. Матеріали про організацію Всеукраїнського інституту прикладної ботаніки, про кредитне обслуговування колгоспів, обслідування прикордонних округів, вживання найманої праці в селянських господарствах і листування з місцевими ветеринарно-діагностичними кабінетами (09.1929 – 10.1930). – 353 арк.
9. Вольф М.М. Передмова // Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. – Х. : Урядова друкарня ім. Т. Фрунзе, 1927. – 180 с.
10. Доклад Народного Комиссара Земледелия IV съезду незаможных селян Украины // Бюллетень Народного Комиссариата земледелия У.С.С.Р. – Харьков, 1924. – № 47 – 48. – С. 96 – 116.
11. IV з'їзд незаможних селян України. Стенографічний звіт. – Х. : Оргвідділ ВУЦВК, 1924. – 263 с.
12. Шапранников Н.Ф. Состояние крестьянского хозяйства и сельскохозяйственного рынка в Волчанском уезде в начале 1923 года // Українська сільськогосподарська газета. – 1923. – Ч. 7. – 5 травня. – С.18 – 21.
13. Два роки роботи уряду УСРР (1926/27 – 1927/28). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові Рад. – Харків : видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929.
14. Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. – Х. : Радянський селянин, 1929. – 92 с.
15. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. – Харків. – № 2 – 3. – 1928. – С. 24 – 34.
16. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К. : М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.